

KARL JASPERS ȘI FUNDAMENTELE PSIHOPATOLOGIEI MODERNE

Dr. Octavian Buda

Institutul de Medicină Legală „Mina Minovici, București

Interferențele dintre psihiatrie și filozofie sunt dintre cele mai complexe și pot fi circumscrise spectrului mai larg al antropologiei, ca științe ale umanului. Există, pe de o parte, deschideri către filozofie – oferite de teorii psihopatologice precum psihanaliza (care s-a dorit o metapsihologie), după cum personalități ale filozofiei au fost atrase de aspecte psihiatrice – Michel Foucault sau Maurice Merleau-Ponty. Există însă o personalitate care, pentru cultura secolului XX, a fost în egală măsură un nume de referință atât pentru filozofie, teologie cât și pentru psihiatrie. Germanul **Karl Jaspers** (1883-1969) este alături de Martin Heidegger, asociat filosofiei existențialismului – pe de o parte pentru că își trage seva din filosofia existențialistă din textele unor precursori ca Friedrich Nietzsche sau Soeren Kierkegaard, iar pe de altă parte, pentru că tema libertății individuale și a adevărului străbate întreaga sa operă umanistă.

Jaspers s-a născut în Oldenburg în 1883, mama sa fiind fiica unui fermier local, iar tatăl său un jurist de marcă. De timpuriu a fost interesat de filozofie, dar a ales să studieze dreptul la universitate, ca să continue o tradiție de familie. Curând și-a dat seama că nu aceasta era materia sa favorită, astfel încât în 1902 a început să studieze medicina. Jaspers a absolvit Facultatea de Medicină în 1909 și a început să lucreze la spitalul de psihiatrie în Heidelberg unde și Emil Kraepelin lucrase cu câțiva ani înainte. Cu toate acestea, Jaspers era nemulțumit de modul în care comunitatea medicală din vremea sa privea studiul bolii mentale și și-a pus în gând să modifice complet câmpul teoretic al psihiatriei. În 1913, Jaspers a câștigat un post temporar de profesor la universitatea din Heidelberg. Postul a devenit apoi definitiv și Jaspers nu a mai revenit la practica clinică, ci a rămas la catedră. La vârsta de 40 de ani, Jaspers și-a îndreptat atenția dinspre psihologie spre filozofie, dezvoltând și amplificând teme pe care doar le schițase în studiile lui psihiatrice. A devenit, în foarte scurt timp, unul dintre cei mai mari filozofi contemporani – foarte respectat, atât

în Germania, cât și în întreaga Europă. În 1948, Jaspers s-a mutat la Universitatea din Basel, Elveția. Se stinge din viață în 1969.

În *Filozofie* (3 volume, 1932), Jaspers trece în revistă istoria filozofiei și realizează o amplă introducere a temelor sale majore. Începând cu știința modernă și empirismul, Jaspers ne atrage atenția că atunci când privim realitatea ne confruntăm cu granițe pe care metoda empirică (științifică) nu le poate transcende. Din acest punct individul este pus în fața unei alegeri: fie se scufundă în disperare și resemnare, fie face un salt spre ceea ce Jaspers numește *Transcendență*. În timpul acestui salt, individul se confruntă cu propria lor libertate fără limite, pe care Jaspers o numește *Existență*, și pot, în final, avea experiența existenței autentice. Transcendența e pentru Jaspers, ceea ce există dincolo de lumea spațio-temporală. Unii comentatori cred că prin formularea Transcendenței ca ultimă non-obiectivitate, Jaspers ar fi un reprezentant modern al monismului religios, deși Karl Jaspers a subliniat continuu necesitatea recunoașterii validității atât a subiectivității cât și a obiectivității.

Deși a respins într-un mod explicit toate doctrinele religioase, Karl Jaspers i-a influențat extrem de mult pe teologii contemporani prin enunțarea filosofiei transcendenței și a limitelor experienței umane. Tradiția gândirii mistice occidentale, în special ideile lui Meister Eckhart și Nicolaus Cusanus l-au influențat de asemenea pe Jaspers. A studiat foarte atent și filosofia Orientului, în special oprindu-se asupra budismului. Jaspers a purtat o polemică publică cu Rudolf Bultmann, în care a criticat vehement tentativa acestuia de a demitologiza creștinismul. Jaspers a scris împotriva amenințărilor libertății umane de către schimbările produse în știință sau în structura internă a instituțiilor lumii moderne. Și-a abandonat pentru scurtă vreme catedra de la Heidelberg, în timpul celui de-al doilea război mondial pentru că soția sa era evreică. După război, și-a reluat activitatea de profesor și, în volumul *Chestiunea vinovăției germane*, a examinat teoria

vinovăției colective a poporului german, părtaș, în opinia sa, la atrocitățile comise de regimul nazist. Ultima sa mare carte de sistematizare a filozofiei existenței este *Von Der Wahrheit (Despre adevăr)*. Cea mai accesibilă carte a sa este una de popularizare și se numește *Filozofia pe înțelesul tuturor*. Operele lui Jaspers rămân publicate în limba română doar fragmentar, sub forma unor articole sau culegeri de texte publicate în reviste de specialitate.

*

În 1910, în perioada în care a lucrat la Clinica de Psihiatrie din Heidelberg condusă la acea vreme de Franz Nissl, a publicat un studiu, în care examina teza dacă paranoia era un aspect al tulburării de personalitate sau doar o consecință a schimbărilor biologice. Deși nu aducea idei fundamentale noi, articolul propunea o nouă metodă de abordare psihopatologică. Jaspers a studiat pacienții psihiatrici în cel mai mic detaliu, dând informații biografice, dar și urmărind și notând reacțiile pacienților și părerile acestora despre propriile simptome. Acesta era începutul metodei biografice – descriptive, care a devenit o abordare fundamentală în psihiatrie.

Jaspers devine unul din principalii creatori ai psihopatologiei moderne, în sensul elaborării unor principii metodologice fundamentale care au completat rezultatele observațiilor clinice obținute de școala lui Kraepelin, a introdus alături de noțiunea de „proces psihic” și pe aceea a „experienței delirante primare” considerată ca punct de plecare al delirului adevărat, trăit, primar și neomogen – das Wahn. După Jaspers, un început al experienței delirante primare, trăită de bolnavul schizofren este „dispoziția delirantă” – Wahnstimmung, o stare afectivă inefabilă, difuză, vagă, fără un conținut ideativ precis, însoțită de instabilitate și de incertitudine. Din această stare greu de suportat, bolnavul „găsește scăpare numai în ideile delirante primare”, clasate de Jaspers în trei categorii: percepții delirante – Wahnwahrnehmung, reprezentări delirante – Wahnvorstellung și intuiții delirante – Wahneinflall. Aceste idei delirante primare nu derivă din stări afective ori din tulburări senzoriale și nu pot fi înțelese prin mijloace psihologice (Jaspers considera totuși că experiența delirantă primară este într-o anumită măsură și „secundară” unei trăiri particulare, trăire numită „Erlebnis” și resimțită ca un fel de eveniment interior cu reverberații afective). Trăirea acestor „experiențe delirante primare” – incompreensibile este caracteristică procesului schizofren. În același sens, subliniind polimorfismul acestei boli și dificultățile majore de creare a unei

criteriologii psihopatologice clinice unitare, Jaspers afirma în 1922: „Schizofrenia este o noțiune neclar delimitată și înfinit de bogată. Ea este o realitate imensă, care se recunoaște nu după semne simple, obiective și ușor sesizabile, ci după complexitatea fenomenelor psihopatologice”.

EXPLICAȚIE ȘI ÎNȚELEGERE ÎN ȘTIINȚELE ANTROPOLOGICE

Pentru a înțelege contribuția lui Jaspers, care nu și-a pierdut nici astăzi din actualitate, este necesar să se facă o scurtă prezentare a controverselor cu caracter metodologic ce s-au purtat în jurul precizării (sau negării) unui specific al științelor antropologice.

Din a doua jumătate a secolului trecut și până astăzi există o întregă literatură în cadrul teoriilor științifice care, fie susțin, fie contestă existența unor particularități ireductibile care ar caracteriza metodele de cercetare în cadrul științelor umane sau antropologice și care, mai ales în secolul trecut, erau numite și *științe morale*. Fiecare curent își are proprii săi reprezentanți. Astfel, exponenții filozofilor de tip empirist și pozitivist, de la Auguste Comte sau John Stuart Mill și până la autori contemporani precum Karl Popper sau Carl Gustav Hempel, susțin în esență că știința are o metodologie unitară care se răsfrânge similar asupra diferitelor domenii ale sale. În schimb, reprezentanții curentului hermeneutic din filozofie de la Friedrich Schleiermacher și Wilhelm Dilthey și până la Hans Georg Gadamer au susținut în mod consecvent specificitatea metodologică a științelor omului numite de Dilthey și științele spiritului – *Geisteswissenschaften*. Primul tip de demers este denumit și nomotetic, iar al doilea ideografic. Cele două curente au o serie de delimitări de ordin conceptual care sunt astfel sistematizate de Mircea Flonta (1995):

Discursul nomotetic:

- Comportamentul și acțiunile conștiente ale oamenilor sunt *evenimente în lume*.
- Există o determinare causală a comportamentului și acțiunii care se exprimă în relații logice uniforme între agenți externi-stimuli și reacții comportamentale, respectiv între motive (temeiuri) și acțiuni.
- Este posibilă și necesară o explicație causală a reacțiilor comportamentale și acțiunilor. Această explicație constă în derivarea lor din legi generale raportate la condiții suficiente sau necesare pentru producerea lor, cum ar fi caracteristicile de stare ale faptelor ce urmează să fie explicate.

Discursul hermeneutic:

- Acțiunile oamenilor sunt realități *sui generis*, ireductibile la simple evenimente în lume.
- Acțiunile sunt determinate în mod intențional (prin intenții), ele reprezintă acte îndreptate spre realizarea unui anumit scop. Sociologul german Max Weber a desemnat acest aspect prin termenul de *zweckrationales Handeln* – comportamentul rațional spre împlinirea unui țel.
- Este posibilă și necesară o explicație teleologică (finalistă) a acțiunilor îndreptate spre realizarea unui anumit scop. O asemenea explicație constă în derivarea lor din intenții – țeluri și cunoștințe ale agenților acțiunii.

Pe baza acestor premize se poate arăta în mod succint în ce constă diferențierile metodologice ale acestor doua tipuri de demersuri. Astfel, teoriile de inspirație analitic-pozitivistă susțin *monismul metodologic*: toate acțiunile oamenilor sunt evenimente în lume care au o determinare causală strictă, ca și toate celelalte evenimente ale realității. Așadar, explicația acțiunilor va putea fi dată în cadrul modelului deductiv-nomologic prin derivarea lor din legi generale și caracteristici de stare particulare. Orice explicație causală făcută prin legi este de asemenea principial simetrică cu predicția. Reacțiile comportamentale și acțiunile umane, definite ca evenimente în lume, vor putea deveni obiect al predicției și al aprecierii post-factum în momentul în care se va ajunge la o cunoaștere satisfăcătoare a legităților și a stărilor de fapt relevante. În acest fel, validarea explicației causale se va face tot timpul în raport cu adevărul anumitor corelații logice. După Karl Popper, unul din exponenții proeminenți ai teoriei explicației prin subsumare la legi, motivul pentru care legile generale nu sunt formulate în explicațiile istorice sau comportamentale este acela că legile respective sunt prea banale pentru a merita să mai fie meționate în mod explicit. Vizavi de acest tip de discurs se naște întrebarea legitimă: cât de departe pătrund acest tip de explicații „*cibernetice*“ în domeniul disciplinelor cu specific teleologic? Se pot extinde oare, de la sine, și dincolo de frontierele biologiei în sfera științelor umane?

Pe de altă parte, reprezentanții științelor hermeneutice afirmă existența unui *dualism metodologic*: afirmarea unor particularități ireductibile ale metodei cercetării în științele omului. Astfel acțiunile oamenilor se deosebesc în mod fundamental, principial de celelalte evenimente ale realității fizice care au doar o simplă determinare causală. Mai precis ele au o determinare intențională, fiind îndreptate spre realizarea, împlinirea unui anumit scop. Stabilirea intenției, a țelurilor

acțiunii ne oferă *înțelegerea* acțiunii, comprehensiunea. Prin corelarea lor cu entități de genul motivelor sau al intențiilor, acțiunile umane vor căpăta, spre deosebire de toate celelalte evenimente, „întimplări“ fizice din lumea exterioară, o explicație teleologică adică finalistă. În opoziție cu explicația causală din modelele nomotetice, explicația teleologică – comprehensiunea nu are nimic în comun cu predicția sau cu retrodicția evenimentelor viitoare sau trecute. Validitatea explicației teleologice nu se află în nici un fel de interdependență cu adevărul anumitor relații și corelații logice (Mircea Flonta, 1995).

Se pare că istoricul și filozoful german *Johann Gustav Droysen* a fost primul care a introdus această dihotomie metodologică la jumătatea secolului trecut, fapt ce va avea o mare influență ulterioară. El este cel care a inventat termenii de explicație și înțelegere, în germană *Erklären* și *Verstehen*. Cel care însă a dezvoltat sistematic această doctrină este filozoful și teologul german Wilhelm Dilthey. Pentru întregul domeniu al metodei înțelegerii el a subscris științele antropologice, desemnate de el prin termenul de *științe ale spiritului* – *Geisteswissenschaften*. Pentru Dilthey înțelegerea are o rezonanță psihologică pe care explicația nu o are, chiar dacă în limbajul curent cei doi termeni par a avea o semnificație similară. Georg Simmel, sociolog antipozitivist și filozof neokantian, considera că înțelegerea, ca metodă caracteristică a disciplinelor umane este o formă de empatie (în germană *Einfühlung*) sau re-creație în mintea cercetătorului a atmosferei mentale, a gândurilor, sentimentelor și motivațiilor obiectului său de studiu. Este ceea ce se spune despre un expert că îmbină „*știința cu arta*“ atunci când examinează persoana în cauză. La aceasta se mai adaugă și faptul că înțelegerea este legată și de intenționalitate într-un mod pe care care explicația nu îl are. Cineva înțelege țelurile și intențiile unui agent, sensul unui semn (simptom în patologie) simbol și semnificația unei instituții sociale. Acest ultim aspect tinde să joace un rol important în discuțiile metodologice mai recente. Filozoful finlandez Georg Henrik von Wright, de orientare analitică, încearcă o apropiere de dualismul metodologic. Astfel, în de pe acum clasică sa lucrare „*Explicație și înțelegere*“, apărută în 1971, atrage atenția asupra diferențierii care trebuie făcută între acte umane lipsite de orice componentă intențională, numite comportamente, într-un sens special al termenului și acțiuni generate și conduse de motive și intenții. Primele, subliniază autorul, au numai o componentă exterioară, în timp ce ultimele au atât un aspect exterior cât și unul

interior. Această distincție este completată și de o alta, și anume dintre actele raționale, concepute și înfăptuite ca mijloace pentru realizarea unui scop, unui anume țel și acțiunile arbitrare, în acest sens iraționale. Numai primele forme de acte umane pot căpăta dreptul de a li se face o explicație teleologică – finalistă.

Este important de subliniat faptul că această controversă, care este cât se poate de actuală și astăzi, este exprimată în dezvoltarea celor două mari curente din filozofia științei: curentul analitic-positivist și cel al hermeneuticii. Aceste probleme se regăsesc și în momentul în care domeniile științifice antropologice (științele istorice, sociologie, psihologie, psihopatologie etc.) sunt definite din perspectiva metodei și a normelor precum și a chestiunilor care implică interdisciplinaritatea cum este în cazul de față, al noțiunii de responsabilitate raportată la demersurile specifice din științele medicale și în speță cele din psihopatologie. Iată de ce, cu referire directă la problema explicație-comprehenșiune, trebuie precizat aportul lui Jaspers. De asemenea se cuvine amintit și rolul unor psihiatri de formație antropologică precum Ludwig Binswanger, Eugene Minkowski, Viktor-Emil von Gebsattel sau Erwin Straus. Fiecare din aceștia vor susține specificitatea determinismului antropologic și ireductibilitatea acestui tip de abordare din perspectivă hermeneutică. Contribuțiile filozofului francez Maurice Merleau-Ponty, vin să completeze, din perspectiva fenomenologiei lui Edmund Husserl, unicitatea metodelor din antropologia aplicată cu trimitere la psihopatologie. Iată de ce, putem considera că dualismul metodologic pare a fi prevalent în psihopatologia contemporană și în domenii conexe cum este și sfera social-juridică.

EXPLICAȚIE ȘI ÎNȚELEGERE ÎN PSIHOPATOLOGIE

Pentru prima dată, în 1913, în cadrul lucrării „**Psihopatologie generală**“ (ce a cunoscut 4 ediții până în 1946, urmată de numeroase reeditări până în anii 80), Karl Jaspers, introduce distincția, pe care o fundamentează metodologic, între conexiunile inteligibile și cele explicabile (numai din punct de vedere causal) și, în consecință, încearcă o înțelegere fenomenologică a stării psihice a bolnavului cu pătrunderea în universul său interior. Lui Jaspers îi revine de asemenea meritul de a fi delimitat trei caracteristici de bază ale reacțiilor în plan psihopatologic (deci și a celor cu implicații medico-legale), și anume:

1. „*Starea patologică apare întotdeauna ca o urmare a traumei psihice*“.

2. „*Întreaga evoluție a bolii este legată de existența traumei psihice și de aceea, pe măsură ce bolnavul se îndepărtează în timp, este scos din mediul traumatizant, se estompează sau dispare trauma psihică, starea morbidă scade de obicei în intensitate sau dispare*“.

3. „*Conținutul trăirilor psihice morbide se află în legătură psihologică comprehensibilă (inteligibilă) cu conținutul traumei psihice*“.

În aceste condiții, producția psihotică reflectă în mod dominant elementele psihopatologice legate de conținutul constelației obiective traumatizante care a determinat în principal reacția psihologică.

Pe baza acestor criterii, Jaspers face distincția între reacția psihogenă și noțiunea de puseu sau fază psihotică. Spre deosebire de prima, în ultimele cazuri (puseu sau fază) nu se pot stabili legături psihopatologice inteligibile între cauza etiologică și conținutul producției psihotice.

Jaspers, psihiatru fenomenolog și filozof existențialist, își aduce contribuția în psihopatologie prin însăși definirea ei ca știință din perspectiva unor principii metodologice care pot fi în modul următor schematizate:

1. **Principiul descriptiv**, care cuprinde descrierea trăirilor psihice subiective conștiente (fenomenologia în sens restrâns) și a datelor psihice obiective, adică a performanțelor psihice (de judecată, mnezice, de atenție, de orientare etc.), a datelor obiective ce au semnificație (comportament, concepție despre lume etc.) și a simptomelor somatice asociate.

2. **Principiul comprehensiunii** (Verstehen), al cunoașterii prin înțelegere empatică (Einfühlung) statică (a stării actuale) și genetică (adică a dezvoltării fenomenelor psihopatologice), care se adresează bolnavului individual. În prima parte a studiilor sale psihopatologice (1913) în legătură cu aplicarea metodei comprehensive în psihiatrie, Jaspers a subliniat că relațiile „comprehensibile“ elucidate în raport cu o persoană, fiind unicate, nu pot duce la teorii globale ale vieții psihice, ci numai la interpretarea unor stări psihice individuale sau cel mult la construcții sugestive – ideal tipice – care au numai un rol orientativ și nicidecum nu relevă relații deterministe general valabile. Metoda comprehensivă este destinată, prin excelență, explorării fenomenelor pur subiective, caracterizate prin unicitatea istoriei personale, fie ea și patologică, cum este în cazul de față. Acest tip de demers este considerat drept o hermeneutică. Prin abordarea hermeneutică a unui comportament patologic, nu se urmărește atât prezentarea unei „*mecanici anormale a minții*“, deziderat, de altfel utopic, cât mai

ales scoaterea în evidență, prin interpretare și reflectare, a unor semnificații și asociații formulate prin limbaj. Modalitatea principală prin care această cunoaștere, prin înțelegere empatică, se realizează este aceea a procesului de internalizare. În esență acest proces constă în „refacerea“ secvențelor actului comportamental (patologic), printr-o reconstituire de o manieră rațională pe care o face interpretul (psihiatrul expert). Asta înseamnă că printr-un pur exercițiu mental, psihiatrul „se pune“ în situația delincentului, încercând să „înțeleagă“ motivația acestuia. Prin aceasta expertul a „internalizat“ trăsăturile comportamentale principale ale persoanei în cauză. Dacă expertul ajunge la o serie de concluzii care sunt acceptate și de o altă persoană, sau de mai multe, care realizează același tip de demers cognitiv, atunci se ajunge la un adevăr intersubiectiv, acceptat apoi ca material probator. Metoda comprehensivă scoate în evidență caracterul ireductibil al trăirilor psihice și psihopatologice individuale, faptul că ele sunt animate în virtutea unei „cauzalități interne“, intrapsihice și că aceste fenomene nu au cum să fie subordonate, subsumate unor legități cu caracter universal, predictibile, cuantificabile și reproductibile. Aceasta poate să constituie o critică pentru majoritatea concepțiilor bazate pe cercetarea comprehensivă (psihanalitică, existențialistă și, în bună măsură, structuralistă), atunci când aceste concepții supralicitează limitele specifice metodei utilizate de fiecare dintre ele, căutând să înțeleagă mediat (prin imaginarea unor mecanisme ipotetice) fenomene care își au cauzalitatea în substratul material cerebral (ca, de exemplu, aprecierea trăsăturilor temperamentale, fenomenele psihopatologice specifice psihozelor endogene sau a celor organice etc.), fenomene care

nu pot fi explicate decât prin elucidarea cauzei lor, deci a etiologiei, a patogeniei, care pot fi evidențiate doar prin mijloace de investigație foarte complexe ce se adresează atât dimensiunilor biologice – în primul rând – cât și celei psihice.

3. Principiul explicației cauzale (Erklären) rezultă din observațiile de mai sus. Acesta cere stabilirea unor relații strict deterministe și general valabile între diverse fenomene, care pot fi în același timp verificate prin metodele obiective ale științelor naturii. Numai aceste relații pot duce, după Jaspers, la teorii în sensul adevărat științific al cuvântului. Dacă prima metodă prezentată este aplicabilă singularului, în schimb, principiul explicației cauzale suprinde materialul factic din perspectiva unei „cauzalități externe“, a unor aspecte generale care sunt subordonate unor legi obiective și care nu sunt condiționate de subiectivitate. Astfel, demersul explicativ scoate în evidență acele cauze care produc în locuri diferite, dar în aceleași condiții, același tip de fenomen. Autorul metodei sublinia că, până la acea vreme, erau evidențiate mai mult relațiile cauzale între diferite fenomene aparținând substratului material al unor boli psihice, mult mai puțin însă erau elucidate relațiile dintre fenomenele psihopatologice.

Jaspers sublinia că fenomenul psihopatologic nu trebuie sub nici o formă alterat din perspectiva unei interpretări cu pretenții absolute și deformante. Metodologia jaspersiană, desemnată prin termenul de fenomenologie psihiatrică, încearcă să „conserve“ autenticitatea trăirilor psihopatologice, aducând în discuție ireductibilitatea acestora la nivel individual.

BIBLIOGRAFIE

1. **Binswanger L.** (1957) *Die Schizophrenie*, Neske Verlag, Pfullingen;
2. **Buda O.** (1998) *Explicație și înțelegere în științele antropologice*, în: Dragomirescu V.T.: *Introducere în medicina legală antropologică*, Editura All, București, 258-274;
3. **Dragomirescu V.T., Buda O.** (1995) *Causal Explanation and Understanding in Psychiatric Forensic Examination*, Acta Medicinæ Legalis, vol. XLIV – Proceedings of The XVIth Congress of the International Academy of Legal Medicine and Social Medicine, Strasbourg – 1994, Springer Verlag, Berlin – Heidelberg – New York, , 114-117;
4. **Glatzel J.** (1978) *Allgemeine Psychopathologie*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1-29, 145-182;
5. **Glatzel J.** (1981) *Spezielle Psychopathologie*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 42-43, 159-172, 179-190;
6. **Gruhle H.W.** (1947) *Karl Jaspers – Allgemeine Psychopathologie*, Nervenarzt, 18 H8, 1-17;
7. **Hersch J., Lochman J.M., Wiehl R.** (1989) *Karl Jaspers – Philosoph, Arzt, politischer Denker*, Piper Verlag, München, 83-199;
8. **Jaspers K.** (1946) *Allgemeine Psychopathologie*, Springer Verlag, Berlin und Heidelberg, 4. Auflage, 78-90, 101-109, 237-238;
9. **Jaspers K.** (1963) *Gesammelte Schriften zur Psychopathologie*, Springer Verlag, Berlin – Göttingen – Heidelberg, 329-412;
10. **Jaspers K.** (1986) *Texte filosofice*, Ed. Politică, București;
11. **Jaspers K.** (1996) *Heimweh und Verbrechen*, Belleville – Verlag Michael Farin, München;
12. **Lăzărescu M.** (1989) *Introducere în psihopatologia antropologică*, Ed. Facla, Timișoara, 1989, 91-92, 231-232, 243;
13. **Mayer-Gross W.** (1932) *Die Schizophrenie – IV. Die Klinik*, in: Bumke O. (Hrsg.): *Handbuch der Geisteskrankheiten*, 9. Band, Spezieller Teil 5, Verlag von Julius Springer, 293-578;
14. **Merleau-Ponty M.** (1945) *Phenomenologie de la Perception*, Gallimard, Paris;
15. **Minkowski E.** (1951) *La schizophrénie*, Ed. Payot, Paris, trad. rom: Ed. Iri, București, 1999, 79-117;
16. **Pamfil E., Ogorescu D.** (1976) *Psihozele*, Ed. Facla, Timișoara, 61-62, 130-137;
17. **Schneider K.** (1926) *Die phänomenologische Richtung in der Psychiatrie*, Philos. Anz. 1, 382-404;